

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2023.1>*О. Й. Вовк**orcid.org/0000-0003-0094-6106**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри теорії та історії права та держави**Київського національного університету імені Тараса Шевченка***«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»
ЯК ДЖЕРЕЛО ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ**

Характеристика історичних джерел військового права мають велике значення для аналізу сучасних правових відносин України у воєнній сфері, коли вони стали надзвичайно злободенними під час повномасштабної війни. Переважно з наративних джерел пізнання права (хронік, літописів, аналізів) ми знаємо, що основним регулятором правових відносин у воєнній сфері державних об'єднань всіх держав світу були юридичні традиції. Навіть перші укази правителів та їх рад (вождів, князів, королів, ханів тощо) були усної форми та переважно спиралися на норми загальнонародного походження перевірені на практиці протягом достатнього часу. Так держави середньовічної Східної Європи (Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита), до складу яких входила переважна більшість українських земель, переходять до систематизації військового права тільки у XVI століття без подальшої еволюції. Особливістю України було те, що процес упорядкування та вдосконалення мав своє продовження в подальший гетьмансько-козацький період, саме це підтверджується появою збірника правових норм «Права, за якими судиться малоросійський народ» середини XVIII століття.

Аналізуючи актуальність обраної теми потрібно зауважити, що хоча в теперішній час науковими роботами, по-перше пов'язаними з характеристикою джерел та кодифікацією українського права XVIII століття приймала участь велика плеяда вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме таких як О. І. Биркович, І. Й. Бойко, М. С. Булкат, К. А. Вислобоков, В. Д. Гончаренко, Р. Ф. Гринюк, І. А. Грицяк, О. І. Гуржій, Ю. Л. Дмитришин, К. Е. Жолковський, В. О. Карпичков, Б. В. Кіндюк, І. М. Кісіль, М. М. Кобилецький, О. В. Коваленко, Н. В. Левченко, П. М. Лепісевич, А. А. Макаренко, К. В. Мануїлова, К. Б. Марисюк, Т. О. Матвєєва, О. М. Мироненко, І. М. Мищак, В. В. Молдаван, Т. О. Остапенко, С. М. Пасічник, В. З. Прус, А. В. Резніков, К. І. Ровинська, Н. П. Сиза, І. М. Ситий, П. С. Сохань,

І. Я. Терлюк, В. З. Ухач, М. Г. Хаустова, Н. О. Чудик, Є. В. Шаломєєв, В. С. Шандра, Ю. С. Шемшученко тощо, а історію українського військового права даного періоду досліджували Ю. М. Бардах, Д. П. Ващук, Л. В. Войтович, К. Ю. Галушко, В. Й. Ковалів, М. В. Коваль, В. В. Крейчі, Ю. А. Мицик, А. Г. Плахонін, І. І. Романько, І. П. Рудянин, О. Г. Сокирко, Б. В. Черкас, В. А. Шершенькова, І. М. Шопіна та інші, однак зазначаємо, що в історико-правовому аспекті правова пам'ятка «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, яка поза все вміщувала в собі норми військового права Війська Запорозького (Гетьманщини), навмисно не розбиралася.

Метою наукового дослідження даної статті є історико-правове охарактеризування систематизованого збірника «Права за якими судиться малоросійський народ» XVIII століття як джерела військового права Гетьманщини та визначення впливу його постанов на еволюцію суспільних відносин у воєнній сфері України для їх об'єктивного сприймання в сучасному розумінні. В своїй роботі автор використовує світоглядні, загальнонаукові, спеціально та конкретно-наукові методи пізнання, надаючи перевагу історико-правовому методу тому, що саме на нього покладається головна задача розкриття змісту положень військового права вказаного часу.

Виклад основного матеріалу. Еволюція правової системи Гетьманщини першої половини XVIII століття у порівнянні з іншими європейськими державами відрізняється тим, що вперше за Нового часу українськими можновладцями і правниками проводяться офіційні кодифікаційні роботи з упорядкування та удосконалення вітчизняного права, які були викликані об'єктивними та суб'єктивними суспільно-економічними передумовами та причинами: відродження у нових формах, оснований на панщині, фільварково-ринкового сільськогосподарського виробництва; повсемісне зростання цехової та мануфактурної промисловості; подальше нала-

годження внутрішньо та зовнішньо торгівельних зв'язків; обладнання податкової системи та митної справи: намагання юридичного закріплення зверхнього положення в суспільстві козацької старшини з одночасним офіційним, отриманням нею шляхетських привілеїв; політична залежність московських правлячих кіл від настроїв української військової влади перед новими загрозами зі сторони Туреччини, та зацікавленість у лояльності козацьких збройних формувань як надійних союзників: намагання хоча б чисто формального контролю царських урядовців над судочинством в Лівобережній Україні тощо. Вказаний перелік доводить, що основним ініціатором систематизації вітчизняного права виступає гетьмансько-козацька влада, яка узгоджує з імператорським урядом за рахунок держави підготовки проекту національного збірника законодавства, перш за все в інтересах всього українського народу. Загальні цілі, згідно з теорією права, кожної з правових кодифікацій у пересічних державах світу взагалі та в Гетьманщині XVIII століття зокрема, прийнято поділяти на, юридично-технічні, соціальні та політичні. На думку А. П. Ткача, законодавство, право і створювана ними система правових відносин закріплюють, юридично оформляють ті економічні виробничі відносини, що склалися в той чи інший період. Дослідження історії кодифікації і особливо її наслідків – збірники, зводи, кодекси і т. д. – дає можливість визначити основні риси тогочасних правовідносин, а це допомагає відтворити картину економічних, суспільно-політичних та класових відносин тієї епохи, саме тому дослідження історії кодифікації права та її причин сприяє вивченню життя суспільства [1, с. 71] та потрібно додати, українського громадянства, яке зі зброєю в руках відстоювало своє існування. У Гетьманщині тогочасні організатори кодифікаційних робіт в офіційних документах вказували на те, що головна юридична проблема у праві – це судовиробництво і все що з ним пов'язане. Посилаючись при цьому на Указ Петра I від 29 квітня 1722 р., в якому гетьману Івану Скоропадському вказувалося на необхідність навести лад у роботі Генерального суду, інших судів через факти хабарництва, зловживань, порушення прав населення [2, с. 14]. Насправді недоліки законодавства і судочинства були лише формальним приводом для кодифікації на які посилався законодавець, а за ним і самі кодифікатори [1, с. 68] Сучасний загаль науковців до суто юридично-технічних цілей і причин необхідності проведення кодифікації українського права XVIII століття відносить наступні: недосконалість положень процесуального права, що призводило до судової тяганини; різноманітність правових джерел, постанови

яких іноді протирічили одне одному, викладення документів різними мовами (українською, латинською, польською, німецькою, казуїстична характер деяких артикулів тощо. Знаменно, що навіть безпосередні приводи для створення першої кодифікаційної комісії у 1728 року в дійсності були не ті які, які висувалися офіційно. Справжні приводи крилися в змінах суспільно-політичних відносин [1, с. 69]. По суті кодифікаційна комісія повинна була провести роботу у справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті, проект якого мали передати на розгляд Сенату для остаточного «височайшого» затвердження [3, с. 441]. Як основний результат кодифікаційних робіт «Права, за якими судиться малоросійський народ» (або надалі «Права») [4, с. 3]. цінне тим, що відображає історико-правову реальність в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість робити висновок про політичний та економічний стан українського суспільства, розвиток соціальних інститутів, культури, моралі, приватних відносин, судочинства та міського самоврядування у тогочасних українських містах зокрема [5, с. 3]. Стосовно юридичних причин ми також погоджуємося з тими науковцями, які говорять на кризу джерел права даного періоду. Так З. Когут вказує, що дублюючи або заперечуючи один одного, закон та звичай ускладнювали і заплутували юридичний процес, крім того уніфікованого зводу законів і наявність кодексів, писаних застарілою українською, польською або латинською мовами, винесли на порядок денний питання перекладу й кодифікації українського права. [6, с. 57]. До юридичних причин упорядкування норм військового права належить перш за все приведення положень Статуту Великого князівства Литовського 1588 року у відповідність до політичних реалій Війська Запорозького (наприклад, зміна державного господаря) та введення нових військових понять і термінів.

У свідомості можновладців та правників Війська Запорозького першої половини XVIII століття встановлюється розуміння про необхідність формального виразу норм військового права. Те що зараз ми називаємо формальною визначеністю і розкриваємо як одну з ознак принципів джерел військового права, що передбачає зовнішній вираз оформлення правових приписів та встановлення форми, через яку правові приписи знаходять свій зовнішній прояв у правовій площині [7, с. 33]. Цього вимагало насамперед потреба у реформуванні збройних сил Війська Запорозького. Починаючи з часів гетьмана Богдана Хмельницького козацтво несло увесь тягар військової служби в цій державі, тоді як запорізьке козацтво зберегло своє окреме

становище і військову організацію, а козацтво «на волості» (городовики) і його військова система зазнали окремого розвитку [8, с. 1173]. У похід цей гетьман скликав військо універсалом [8, с. 1174], і така традиція переважно зберігалася і за його наступниками. Поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для не лише європейського, а й азіатського регіонів, у середині XVII ст. дало змогу Б. Хмельницькому істотно збагатити скарбницю світового воєнного мистецтва [9, с. 293]. Гетьмани, які керували Гетьманщиною після смерті Б. Хмельницького, продовжували дотримуватися основних напрямів військового будівництва видатного попередника, адже у період з 1658 по 1709 р. козацькому війську довелося протистояти не лише армії Речі Посполитої, а й військовим формуванням царської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства [9, с. 294]. Як відомо, одним з головних ініціаторів кодифікації українського військового права став Данило Апостол (*роки правління* – 1727–1734). За словами І. Крип'якевича цей гетьман багато зробив до піднесення Гетьманщини та її війська, а саме упорядкував військову адміністрацію, скарб і судівництво, унормував податки та добився зменшення царських полків в Україні [10, с. 233]. В Гетьманщині закріплюється військово-правовий режим з мілітарною системою суспільних відносин, які потребували юридичного оформлення через кодифікацію у тому числі військового права.

До джерел систематизації, що використовували члени кодифікаційної комісії у м. Глухові 1728–1743 років при створенні нового збірника, який би в одній зі своїх частин увібрав у себе норми військової галузі права можна віднести: 1) військові правові звичаї; 2) правові акти литовсько-польської доби; 3) поточне законодавство Гетьманщини. По-перше, підтвердженням тому, що правові звичаї використовувалися при підготовці проекту «Прав» 1743 року є пункт другого артикулу одинадцятого Глави п'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» (Глава 5 «Про службу»): «Хто б небудь воїнській чоловік сам, крім належних причин, про яких цієї глави в артикулі 8-м показано на службі вказаній військовій не був, або би, по огляді і по переписі в поході будучи, з цього походу без волі командира геть уїхав, ухильючись наявно від служби, такої, в поході без наявних причин не бувших або з походу втікавши, по військовому звичаю штрафувати» [4, с. 71] тобто за цим та іншими прикладами, розмір штрафу в кожному конкретному випадку даних правопорушень повинен визначатися правовим звичаєм, а не законом, що вважалося на думку

укладачів більш справедливим. По-друге, до попередніх правових актів литовсько-польської доби як джерел систематизації військового права належали воєнні уложення, переписи війська, статuti, книги магдебурзького права. Так, законодавче забезпечення військового будівництва в українських землях і містах розпочинається ще у першій половині XVI столітті ухваленням насамперед таких військових правових актів як наприклад: «Устава Віленського сейму про народний перепис, збір війська, «серебщизну» з нагоди війни з росією» від 21 лютого 1507 року; «Устава королівська і сеймова про наряд земського війська» від 1 травня 1528 року; «Устава королівська і сеймова литовським отчинникам про воєнні їх повинності, з призначенням збору у скарбницю грошей на жалування ратним людям також на викуп заставних господарських отчин» від 21 січня 1529 року [11, с. 67] тощо, які переухвалювалися наступними монархами та використовувалися як джерела кодифікації права у Великому князівстві Литовського та Речі Посполитої при створенні нових проектів писаних статутів права. А переписи війська і збори грошей на військо періодично проводились в українських повітах і містах Речі Посполитої, що не увійшли до Гетьманщини, до кінця XVIII століття. При складанні військових положень «Прав» 1743 року укладачі кодифікаційної комісії запозичували норми джерел магдебурзького права, а саме з таких збірників: «Зерцало Саксонів» («Speculum Saxonum») 1535 року Миколи Яскера; «Порядок судовий у справах міських права магдебурзького» 1559, 1616, 1629 років Варфоломія Гроїцького; «Право Хелмінське» 1646, 1697 років Павла Кушевича; «Speculum Saxonum» або право сакське магдебурзьке» 1581 року Павла Щербича; «Jus municipale» тобто право міське магдебурзьке» 1581 року Павла Щербича тощо. Наприклад, з артикулу 1 Глави 5 «Прав» видно на посилання зразу з трьох джерел магдебурзького права – Зерцало Саксонів (артикул 7 під словами король № 23 і 24 і під словами прав № 11), «Jus municipale» тобто право міське магдебурзьке» (артикул 1 № 16 і 17), Порядок судовий у справах міських права магдебурзького (частина 1 Про право і про різності прав № 12) [4, с. 68] А збірник «Хелмінське право» (Книга 5, розділи 49 і 50) використовувалося кодифікаційною комісією з метою розширення джерельної бази та усунення суперечностей під час застосування різних джерел німецького права [12, с. 107], в тому числі у Главі п'ятій «Про службу государеву військову і про порядки воїнські». де були зосереджені норми військового права. Крім того Хелмінське право зазвичай запозичувалося у главах «Прав, за якими судиться малоросій-

ський народ» 1743 року, що врегулювали цивільно-правові відносини та у випадку розбіжностей між різними книгами магдебурзького права щодо застосування норм матеріального та процесуального прав [12, с. 109], які відносились також до військовозобов'язаних. Щодо «Статуту Великого князівства Литовського» 1588 року (Статут 1588 р.) та його наступник видань старою східнослов'янською (1594, 1600 років) і перекладів польською (1614, 1619, 1648, 1693 років), то він вважається одним з основних джерел кодифікації українського права даного періоду [11, с. 67]. З тексту Глави п'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» Прав 1743 року очевидно на 40 посилань з 2, 3 і 11 розділів Статуту 1588 року. Одним з прикладів є артикул 19 Глави 5 Про службу «Прав» 1743 року «Про не вилучення самовільне в обивателів провіанту і фуражу» [4, с. 75]. де присутнє запозичення з артикулу 27 Статуту 1588 року [13, с. 395], в якому регламентувався порядок притягнення порушників цієї норми до відповідальності, а більш детально ці питання вирішувалися в артикулах військових і спеціальних постановках сейму [14, с. 375], які одночасно були присутні як у Речі Посполитій так і Гетьманщині XVIII століття. Більшість норм військового права, які вміщені у Другому розділі «Про оборону земську» Статуту 1588 року регулюють правовий порядок комплектації війська на момент оголошення війни («війну служити»), тому вони найбільш подібні положенням сучасного Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року [15], так як стосуються мобілізаційного призову. Третю групу джерел кодифікації військового права складає поточне законодавство Гетьманщини 1648–20-х років XVIII століття. По-перше, це нормативні акти гетьманської влади, наприклад наступні універсали, накази, листи: гетьмана Богдана Хмельницького від 7 (17). I. 1654 року [16, с. 139]; гетьмана Івана Виговського від 1. XI. 1658 року [17, с. 88]; гетьмана Івана Брюховецького від 10. II. 1668 року [17, с. 353]; гетьмана Петра Дорошенка від 1. II. 1667 року [17, с. 400]; гетьмана Івана Самойловича 17. VII. 1675 року [17, с. 693]; гетьмана Івана Мазепи від 1. XII. 1699 року [18, с. 341]; гетьмана Івана Мазепи 2. X. 1693 року [19, с. 182]; наказного гетьмана Павла Полуботка від 10. XI. 1722 року [20, с. 182]; наказного гетьмана Павла Полуботка 18. II. 1723 року [20, с. 276] тощо. За змістом вони переважно стосувалися координації дії військових частин, оголошення військового стану, призначення на військові посади, упорядкування прикордонної служби; налагодження військової контррозвідки тощо. По-друге, це правові акти державних урядовців (генераль-

ного обозного, генерального хорунжого, генерального писаря тощо) полковників та сотників, прикладам з яких можуть бути універсали: генерального бунчужного Якова Лизогуба від 4. XI. 1721 року [20, с. 549]; полтавського полковника Івана Черняка від 5. IX. 1719 року [20, с. 577] тощо. По-третє, так звані акти військової статистики, наприклад; Запис про відпуск грошей козакам, які брали участь у поході на Тавань від 9 листопада 1687 року; Записка про сплату грошей на утримання козаків від 24 вересня 1698 року; Реєстр гармат і боєприпасів, котрі гетьман Мазепа вивіз під час Північної війни (до 1708 р.) із Бродів від 1719 року [19, с. 1130] тощо. Слід підтримати зауваження науковців, що кодифікаційна комісія, укладаючи «Права» 1743 року, іноді використовувала і джерела російського права, а саме у деяких нормах помітний вплив російських правових актів, зокрема інструкцій, указів, маніфестів, регламентів, статутів, положень, зводів тощо, проте кодифікатори на ці джерела у тексті не посилалися [3, с. 445], тому автор не відносить їх до джерел військового права Гетьманщини, так як впливу на військове будівництво українських збройних сил вони не мали.

Структурно, на думку автора, звід «Права, за якими судиться малоросійський народ» як результат кодифікації українського права першої половини XVIII століття, доцільно досліджувати разом з додатковими документами до нього, які в сукупності з текстом складаються з таких частин: 1. Титульна назва; 2. Посвячення імператриці Єлизаветі Петрівні від української старшини; 3. Попереднє слово (причини); 4. Зміст збірника (перелік глав, артикулів та пунктів); 5. Вказівка про скорочення (наприклад, Статут, арт., Зер. Сак. тощо); 6. Текст. (Всього 30 глав, поділених на названі артикули (всього 532) та названі пункти (всього 1607). Нумерація артикулів окремо в кожній главі, а пунктів в кожному артикулі); 7. Реєстр (Роз'яснення термінів, понять та цитат в алфавітному порядку. Посилання на ті чи інші терміни та поняття в тексті. Наприклад: «адвокат» – Глава 8, артикул 7, пункт 1.; «декрет», що це означає – 8, 25, 1., або як його написати, створити (твір) тощо. Реєстр мав скоріш не практичне, а навчально-методичне значення); 8. Комісії перекладу і зводу книг правних проекти (Підписаний українськими чинами – Генеральним обозним Яковом Лизогубом та іншими. Звіт про результати роботи комісії зі складання Малоросійських прав); 9. Степенний малоросійських воїнського звання чинів порядок при Гетьмані (Таблиця порівнянь службових чинів: військових, артилерійських, статських (судових), регулярного контрактного війська («полків охочекомонних»). Всього

48 чинів. Наприклад, з військових чинів – першим значиться «Генеральний обозний», останнім – «козак виборний» [4, с. 2-547]. А головним наслідком систематизації українського військового права стала Глава П'ята «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» «Прав за якими судиться малоросійський народ» 1743 року **за структурою** складалася з двадцяти одного артикулу, а саме: Артикул 1. Про виконання государевої військової служби; Артикул 2. Про службу військову тих, які в різних місцях маєтки свої мають; Артикул 3. Про платних служивих людей; Артикул 4. Про тих які, маєтки свої мав, служать партикулярно; Артикул 5. Заставники своїх маєтків самі государеву воїнську службу відбувати повинен; Артикул 6. Про службу промисловців, які воїнського звання; Артикул 7. Про відбування служби воїнської сину за батька; Артикул 8. Про відповідних причинах, заради яких від походу хто звільнений бути може; Артикул 9. Про звільнення старих, дряхлих та зувічених від служби воїнської; Артикул 10. Про не звільнення нікого від служби воїнської без указу, крім зайнятих государевими справами; Артикул 11. Всякий воїнського звання повинен явитись на огляд; Артикул 12. Хто б уповільнить у строк до війська приїхати; Артикул 13. Про збори воїнського звання людей до походу і про марш; Артикул 14. Про наїзди на дома і на всякі маєтки під час походу, і про вчиненому кому обідах, бою, чи убивстві; Артикул 15. Про насильне одного на іншого нападу; Артикул 16. Хто б в поході кому або у кого сам позичав коня або рушницю, для пред'явлення себе під час огляду; Артикул 17. Про звільнення з баталій; Артикул 18. Про покупці в поході провіанту і фуражу, про перекупщиках, і про обідах від покупців; Артикул 19. Про не вилучення самовільне в обивателів провіанту і фуражу; Артикул 20. О прилюддах у поході та покарання за утримання прилюд і найдених речах і за злодійство; Артикул 21. Про розпуск воїнських людей з походу у дома [4, с. 68-76], деякі з них із поділом на пункти. Укладачі надавали артикулам такі назви, щоб зразу було зрозуміло про сутність тексту під ними.

Загальний зміст Глави П'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» «Прав за якими судиться малоросійський народ» 1743 року можна охарактеризувати за наступними положеннями:

– 1–7 артикули – про військовий обов'язок та про військовозобов'язаних осіб, наприклад: «Про відбування служби воїнської сину за батька. Хто б, шляхетського воїнського звання, будучи сам здоровий, мав синів у себе віку вісімнадцять літ, невідділених або відділених з таких синів одного, який буде годний, може батько, замість

себе, відправить у воїнську службу, з належним прибором, і цього сина свого повинен представити своєму командиру; а той командир, цього сина замість батька його, у військовий копмут вписати і в службу військову прийняти має» (арт. 7) [4, с. 70];

– 8–10 артикули – про підстави визволу від військового обов'язку, наприклад: «Про відповідних причинах, заради яких від походу хто звільнений бути може. Якщо хто якого-небудь звання воїнський чоловік під час здійсненого походу указу тяжко захворіє, або кому б пожежа домови чи від кого пограбування у домі або на шляху сталось, також де якщо б під час з домових хто його помре, по якого смерті слідувало б за відлучкою його, яке дому розорення, да й інші належні причини, а не мав би від сину дорослого, такого, по освідчення хвороби або належної причини, від походу того звільнити належить» (арт. 8) [4, с. 70];

– 11–13, 16 артикули – про порядок призову на військову службу на випадок війни (мобілізаційний призов), наприклад: «Хто б уповільнить у строк до війська приїхати. Коли б хто, без належної причини, а найпаче за непослух, затримається прибути до війська на строк визначений, тоді такий порушник в особливий має бути записаний реєстр, з означенням як довго, поки до війська прибуде, уповільнить, за те стільки ж він часу удвоє заслужити має» (арт. 12) [4, с. 71];

– 14–15, 18, 20 артикули – про правопорушення воєнних у військовому поході проти цивільних осіб, наприклад: «Про наїзди на дома і на всякі маєтки під час походу, і про вчиненому кому обідах, бою, чи убивстві. А коли б ображений, для яких перешкод, у поході справедливості отримати не міг, то такому це і після шукати вільно буде, з помісного в належному суді, а на безпомісного бити чолом там, де і під яким судом його знайде» (арт. 14, п. 4) [4, с. 73];

– 17 артикул – про покарання за втечу з поля бою, наприклад: «Про ухилення з баталій. Який би воїнського звання чоловік в поході з баталій під час з ворогом битви пішов геть, такий за достовірним доказом, за розглядом вини, позбавленням честі або на тілі карається, а за важливістю справи, і смертю страчений бути має» (арт. 17) [4, с. 73];

– 21 артикул – про порядок звільнення з військової служби, наприклад: «При розпуску у дома свої команд, вищі командири нищим, хто побажає, атестату на те, що вони в государевій службі дійсно знаходились, давати мають» (арт. 21) [4, с. 76]; Потрібно відзначити, що з тексту даної глави очевидно, яку велику увагу упорядники військового права надавали попередженню воєнних правопорушень. Ми приєднуємося до судження, що розвиток законодавства

про військові злочини на українських землях у XVIII–XIX століть є важливим у розумінні особливостей формування системи військових злочинів і покарань за них в Україні, а після входження українських територій до складу російської імперії, увага до профілактики військових злочинів не послабилася [21, с. 176], та потрібно зауважити, стає більш репресивною.

Історико-правове значення систематизації українського права взагалі та військового зокрема, результатом якого став звід «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року багатогранне. У вітчизняному правовому мисленні з давніх давен і до сьогодишнього часу державна обороноздатність визначається як здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту, що складається не тільки з матеріальних, а і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації [22]. На думку науковців, дослідження з історії першої кодифікації права в Україні свідчить, що крім 15 років безпосередньої роботи над утворенням «Прав, за якими судиться малоросійський народ», цей звід ще два десятиліття був у центрі уваги кодифікаторів і урядовців, а те, що він не був затверджений, не применшує його значення як пам'ятника права. [1, с. 91]. Доцільним є також наукове твердження про те, що незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією, тому ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко укорінилася в колективній свідомості суспільства, при цьому жодні більші політичні або соціальні нововведення не могли відбутися без їх руйнування, а будь-які спроби імперії далі інтегрувати Гетьманщину неминуче приводили до конфронтації з «малоросійськими правами та вольностями» [5, с. 65], через це до кінця XVIII століття зберігалася автономія норм не тільки українського приватного, але і публічного права. Автор погоджується з тим, що проблема вдосконалення системи військового законодавства є предметом виняткової уваги науковців, політиків та громадськості, так як це пов'язано насамперед з наявністю великої кількості законодавчих актів, які перебувають здебільшого в несистематизованому вигляді, що ускладнює вивчення й застосування цього законодавства, тому у будь-якій державі світу оборона держави, захист її національних інтересів і суверенітету ґрунтуються на належному законодавчому регулюванні та відповідних наукових дослідженнях [25, с. 25], включаючи розвідки з історії українського військового права.

Висновки та пропозиції. З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок – кодифікований збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як правове джерело українського військового права важливий тим, що положення його змісту: по-перше, відображують тогочасні суспільні відносин у воєнній сфері Гетьманщини XVIII століття; по-друге, його постанови закріплювали перелік осіб причетних до військової служби, встановлювали законність призову військовозобов'язаних під час воєнного стану, порядок дотримання військової дисципліни протягом воєнних дій, правову відповідальність за військові проступки тощо, які забезпечували високий рівень боєздатності війська; по-третє, закладали правові основи подальшого удосконалення вітчизняного військового будівництва. Дослідження військових положень зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, необхідно продовжувати у напрямку виявлення особливості фактичного застосування його норм воєнними та цивільними органами та впливу на подальшу систематизацію військового права в Україні.

Література

1. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Видавництво Київського ун-ту, 1968. 171 с.
2. Гринюк Р., Кіндюк Б. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.: особливості побудови та кількісні показники. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2020. Випуск 3 (114). С. 13-18.
3. Остапенко Т.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 440-446.
4. «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Відповідальний редактор Ю.С. Шемпученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.П. Корещука, 1997. 547 с.
5. Вовк О.Й., Карпічков В.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як права пам'ятка міського самоврядування України. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2018. Т. 29 (68). № 6. С. 1-6.
6. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
7. Військове право: підручник. за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. К.: Алерта, 2019. 648 с.
8. Військо. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Кн. 2, [т. 3]. Голов. ред: Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. Мюнхен; Нью-Йорк: «Молоде життя», Наукове товариство імені Шевченка у Європі. 1949. Репринтне відтворення видання 1949 року. Київ. Т. 2. 1995. С. 1166-1194.
9. Воєнне мистецтво. Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. Б.Є. Патон (голов. ред.), В.А. Смолій (ред.). К.: Наук. думка, 2003. 1246 с. С. 293-315.

10. Історія українського війська. Друге доповнене видання. Опрацювали: Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Вінніпег: Клуб любителів української книжки. Видавець І. Тиктор; друк. «Тризуб», 1953. 837 с.

11. Вовк О.Й. Законодавче забезпечення військової служби у Великому князівстві Литовському XVI століття. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 49): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 6–7 квітня 2023 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w. Przeworsku. – Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 115 с. С. 66-71.

12. Дмитришин Ю. Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2012. Випуск 56. С. 103–110.

13. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

15. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993) від 21.10.1993 № 3543-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 44, ст. 416) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 24. 11. 2023).

16. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 [Текст]. Нап. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. К.: Альтернативи, 1998. 383 с.

17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич (заст. голови), Я. Дашкевич, О. Купчинський, О. Маврін, Ю. Мицик, О. Музичук, О. Романів, В. Смолій, Ю. Шемшученко. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний державний історичний архів України. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1118 с.

18. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Книга 1. Упорядник: Іван Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. 757 с.

19. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С.О. Павленко. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 1144 с.

20. Універсали Павла Полуботка (1722-1723). Упорядн. В. Ринсевич; Ред. кол.: П. Сохань (голова) та інші. К.: НТШ, 2008. 721 с.

21. Шершенькова В.А. Кримінальна відповідальність військових в Україні у XVIII–XIX ст.ст. Одеса: Гельветика, 2020. С. 176-179.

22. Закон України «Про оборону України» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст. 106. Вводиться в дію Постановою ВР № 1933-XII від 06.12.91, ВВР, 1992, № 9, ст.107. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

23. Топольницький В.В., Левчук В.Д. Удосконалення системи військового законодавства як передумова його кодифікації. Наука і оборона, 2020. № 2. С. 25-30.

Анотація

Вовк О. Й. «Права, за якими судиться малоросійський народ» як джерело військового права Гетьманщини. – Стаття.

У статті зроблено аналіз відомому джерелу українського права XVIII століття – зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, в п'ятій главі якого «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» були зосереджені норми військового права Гетьманщини. **Встановлюється** правовий вплив даного збірника на стан вітчизняного військового будівництва козацько-гетьманського історичного періоду. В роботі використовуються світоглядні, загальнонаукові, спеціально та конкретно-наукові методи пізнання, надаючи перевагу історико-правовому методу тому, що на нього покладається головне завдання розкриття змісту положень військового права вказаного часу.

Вказано на об'єктивні й суб'єктивні суспільно-економічні причини та юридично-технічні, соціальні та політичні цілі кодифікаційних робіт у Гетьманщині, наслідком яких став звід «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, що поза все вміщував в собі систематизовані норми військового права.

Визначено, що джерелами кодифікації права Глави п'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» збірника «Прав, за якими судиться малоросійський народ» XVIII століття стали: 1) військові правові звичаї; 2) правові акти литовсько-польської доби; 3) поточне законодавство Гетьманщини.

Розглянуто структуру Глави п'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» поділену на 21 артикул з деякими планами, загальні назви яких зручно пояснюють основні положення тексту під ними.

Проаналізовано суть основних постанов військового права зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, які здебільшого визначали: поняття військового обов'язку та військово-визволенні осіб; порядок визволення від військового обов'язку; призов на військову службу на випадок війни; правопорушення воєнних осіб при несенні військової служби; порядок звільнення з військової служби тощо.

Досліджено історико-правове значення законодавчого оформлення норм військового права для організації воєнної справи в Гетьманщині XVIII століття.

Вказано у висновку, що положення збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року: по-перше, відображують тогочасні суспільні відносин у воєнній сфері Гетьманщини XVIII століття; по-друге, встановлювали законність несення військової служби; по-третє, закладали основи подальшого удосконалення вітчизняного військового будівництва.

Ключові слова: джерело права, кодифікація, звід, військово-правове, Гетьманщина, військо, військово-визволенні, призов, правопорушення.

Summary

Vovk O. Y. “Rights by which the Little Russian people are judged” as a source of military law of the Hetmanship. – Article.

The article analyses the well-known source of Ukrainian law of the 18th century – the 1743 compilation «Laws by which the Little Russian people are judged», in the fifth chapter of which «On the sovereign military service and military orders» the norms of military

law of the Hetmanate were concentrated. The legal influence of this collection on the state of domestic military construction of the Cossack-Hetman historical period is established. The work uses worldview, general scientific, special and specifically scientific methods of knowledge, giving preference to the historical-legal method because it is entrusted with the main task of revealing the content of the provisions of military law of the specified time.

The objective and subjective socio-economic reasons and juridical-technical, social and political goals of the codification works in the Hetman region are indicated, the result of which was the collection «Laws by which the Little Russian people are judged» in 1743, which, above all, contained systematized norms of military law.

It was determined that the sources of law codification of the fifth chapter «On the sovereign military service and military orders» of the collection «Laws by which the Little Russian people are judged» of the 18th century were: 1) military legal customs; 2) legal acts of the Lithuanian-Polish era; 3) current legislation of the Hetmanship. The structure of Chapter Five «On the Sovereign's Military Service and Military Orders» is considered, divided into 21 articles with some plans, the

general names of which conveniently explain the main provisions of the text under them.

The essence of the main resolutions of military law of the collection «Laws by which the Little Russian people are tried» of 1743 was analysed, which mostly determined: the concept of military duty and military servicemen; the procedure for release from military duty; draft for military service in case of war; offenses committed by military personnel during military service; the order of dismissal from military service, etc. The historical and legal significance of the legislative formulation of the norms of military law for the organization of military affairs in the Hetmanate of the 18th century was studied.

It is indicated in the conclusion that the provisions of the collection «Laws by which the Little Russian people are tried» of 1743: firstly, reflect the social relations of the time in the military sphere of the Hetmanship of the 18th century; secondly, they established the legality of wearing a military uniform; thirdly, they laid the foundations for the further improvement of domestic military construction.

Key words: source of law, codification, collection, military law, Hetmanship, Cossack army, conscripts, conscription, offense.